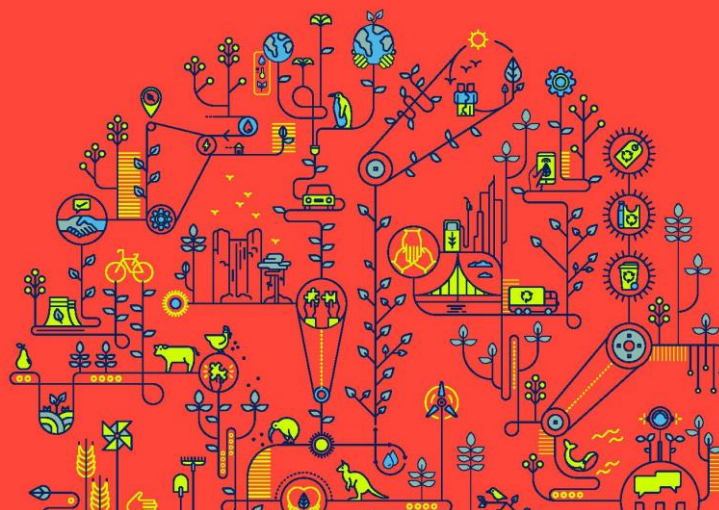

جایگاه ایران در شاخص توسعه انسانی طی سه دهه اخیر با تاکید بر گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰

Human Development Report 2020

The next frontier

Human development and the Anthropocene

مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری

گروه پژوهشی توسعه، تأمین مالی و اقتصاد بین‌الملل

مجموعه گزارش شماره ۲۲۵

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

شناسه گزارش

عنوان	جایگاه ایران در شاخص توسعه انسانی طی سه دهه اخیر با تأکید بر گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰
کد شناسه	۹۹-۸-۱۰۲۷۳
گروه پژوهشی	توسعه، تأمین مالی و اقتصاد بین الملل
پدیدآورنده	سید رحیم تیموری
همکار	یدالله ابراهیمی فر
ناشر	مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری
تاریخ انتشار	دی‌ماه ۱۳۹۹
طراح جلد	پدرام حاجی اسمعیلی
مطالب این گزارش لزوماً بیانگر نظر رسمی سازمان برنامه و بودجه کشور و مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری نیست.	
حقوق معنوی اثر به پدیدآورندگان و حقوق مادی آن، به مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری سازمان برنامه و بودجه کشور تعلق دارد و استفاده از آن با ذکر مأخذ بلامانع است.	
آدرس: تهران- خیابان نجات‌اللہی- خیابان سپند شرقی- پلاک ۱۶ شماره‌های تماس ۰۲۱-۴۳۳۰۶۰۰۰ شماره پیام‌رسان ۰۹۹۲۱۵۷۵۸۴۳	
https://www.dfrc.ir/	

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۳	۱- نگاهی به موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی طی سه دهه اخیر.....
۳	۱-۱- روند شاخص توسعه انسانی ۲۰۱۸-۱۹۹۰ و گروه‌بندی کشورها.....
۵	۱-۲- موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی بر مبنای داده‌های سری زمانی در دوره ۲۰۲۰-۱۹۹۰.....
۶	۱-۳- موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی در دوره ۲۰۲۰-۱۹۹۰ در مقایسه با کشورهای چشم‌انداز، اقتصادهای نوظهور و کشورهای OECD.....
۸	۲- مختصات گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ و خطوط اصلی آن.....
۸	۲-۱- خطوط اصلی گزارش ۲۰۲۰.....
۱۲	۲-۲- پیشنهاد شاخص جدید توسعه انسانی تعدیل شده.....
۱۴	۳- مؤخره.....
۱۶	منابع.....

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۵	جدول ۱: روند شاخص HDI در ایران بر مبنای داده‌های سری زمانی
۱۳	جدول ۲: وضعیت کشورها را از نظر شاخص توسعه انسانی و شاخص تعدیل شده در سال ۲۰۱۹
۱۴	جدول ۳: موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی تعدیل شده برحسب نابرابری در مقایسه با کشورهای منتخب در ۲۰۱۹

فهرست نمودارها و شکل‌ها

صفحه	عنوان
۳.....	نمودار ۱: روند شاخص توسعه انسانی در ایران در دوره زمانی ۱۹۹۰-۲۰۲۰.....
۴.....	نمودار ۲: روند شاخص توسعه انسانی در دوره ۱۹۹۰-۲۰۱۸ و گروه‌بندی کشورها.....
۶.....	نمودار ۳: وضعیت ایران در شاخص توسعه انسانی در مقایسه با کشورهای رقیب در منطقه چشم‌انداز (۱۹۹۰-۲۰۱۹).....
۷.....	نمودار ۴: وضعیت ایران در شاخص توسعه انسانی در مقایسه با کشورهای OECD (۱۹۹۰-۲۰۱۹).....
۷.....	نمودار ۵: مقایسه ایران با اقتصادهای نوظهور و دولت‌های توسعه‌گرای جدید.....
۱۳.....	نمودار ۶: وضعیت کشورها در شاخص توسعه انسانی تعدیل شده بر مبنای ملاحظات زیست محیطی در سال ۲۰۱۹.....
۹.....	شکل ۱: خطوط اصلی توسعه انسانی در گزارش ملل متحد ۲۰۲۰.....
۱۰.....	شکل ۲: چرخه اهریمنی عدم تعادل‌های زیست‌محیطی و اجتماعی.....

مقدمه

شاخص توسعه انسانی^۱، به صورت سالانه توسط برنامه توسعه سازمان ملل سنجیده و منتشر می‌شود. این شاخص، معیار کارآمدی برای توسعه انسانی است و متوسط دستیابی یک کشور را در سه بعد اساسی توسعه انسانی اندازه‌گیری می‌کند: (۱) امید به زندگی^۲، زندگی توأم با سلامت که با معیار امید به زندگی مشخص می‌شود. (۲) آموزش^۳، میزان تحصیلات که توسط نرخ سواد بزرگسالان و نسبت مرکب ثبت‌نام ناخالص دوره ابتدایی، راهنمایی و متوسطه محاسبه می‌شود. (۳) درآمد سرانه^۴، استاندارد شایسته زندگی که توسط تولید ناخالص داخلی سرانه با معیار برابری قدرت خرید دلار آمریکا محاسبه می‌شود. این شاخص کشورها را در چهار رده، طبقه‌بندی می‌کند:

- ۱- کشورهای در مرحله توسعه انسانی پایین (با شاخص توسعه انسانی کمتر از ۰,۵۵)؛
- ۲- کشورهای در مرحله توسعه انسانی متوسط (با شاخص توسعه انسانی بین ۰,۵۵ تا ۰,۷)؛
- ۳- کشورهای در مرحله توسعه انسانی بالا (با شاخص توسعه انسانی بین ۰,۷ تا ۰,۸)؛
- ۴- کشورهای در مرحله توسعه انسانی خیلی بالا (با شاخص توسعه انسانی بین ۰,۸ تا ۱).

گزارش سال ۲۰۲۰، بیست و هشتمین شماره این مجموعه است که توسط سازمان ملل منتشر می‌شود و از بابت همزمانی آن با رویداد کووید-۱۹، وضعیت بحرانی شاخص‌های توسعه و عدم قطعیت موجود، در یک زمان استثنایی چاپ شده است. ضمن اینکه سال ۲۰۲۰، سال تغییر دهه و یک لحظه گذار مهم از لحاظ تحولات کورنولوژیک و تأکید بر واژه آنتروپوسن (عصر بشر)^۵؛ دال بر این وضعیت گذار است. مضافاً اینکه، با توجه به ارتقای شاخص توسعه انسانی در جهان در حال توسعه در سه دهه گذشته و همزمان افزایش مشکلات محیطی و آلودگی‌های لاینحل سیاره‌ای در این گزارش، تأکید ویژه بر تعدیل شاخص توسعه انسانی است؛ چراکه یکی از دلایل اصلی ارتقای شاخص، افزایش درآمد سرانه و ملل جنوب جهانی بوده که همزمان با افزایش درآمد سرانه و بهبود شاخص توسعه انسانی، دنیا نیز به یک ریسک محیطی بی‌سابقه ورود کرده است: آلودگی سیاره‌ای و تغییرات اقلیمی بی‌سابقه که متعاقباً از نظر گزارش ۲۰۲۰ باید موجد ورود به عصر بشر باشد.

-
1. Human Development Index (HDI)
 2. Life Expectancy
 3. Education
 4. GNI per Capita
 5. Anthropocene

با وجود این، مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری که همیار فکری سازمان برنامه و بودجه است و دغدغه موقعیت ایران در شاخص‌های توسعه و به‌خصوص شاخص توسعه انسانی را دارد؛ تصمیم به ترجمه این گزارش جدید گرفته که در بطن خود، تحولات جدید را به عنوان پیش‌فرض دارد. از آنجا که ضرورت دارد روندی نیز از موقعیت ایران از زمان انتشار این سلسله گزارش‌ها، یعنی سه دهه گذشته تا سال ۲۰۲۰ به صورت تطبیقی و در قیاس با کشورهای نوظهور و رقبای منطقه چشم‌انداز ارائه شود. با این اوصاف، خلاصه پیش‌رو در حکم مقدمه بر کتاب گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ ملل متحد است که به زودی توسط مرکز منتشر خواهد شد.

۱- نگاهی به موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی طی سه دهه اخیر

روند شاخص توسعه انسانی در ایران در سه دهه اخیر نشان می‌دهد (نگاه کنید به: نمودار ۱) که توسعه انسانی در تمام برنامه‌های توسعه، روندی افزایشی داشته است؛ اما به طور مشخص در طول برنامه چهارم و پنجم و برنامه ششم، این شاخص افزایش بیشتری داشته و از ۰٫۶۹۵ در سال ۲۰۰۵، به ۰٫۷۹۸ در سال ۲۰۱۷ ارتقاء یافته و در سال ۲۰۱۹ میزان آن ۰٫۷۸۳ است. به خصوص در گزارش‌های توسعه انسانی از سال ۲۰۱۱ به بعد، رتبه ایران در میان ۱۸۸ کشور مبنای سنجش شاخص از طرف UNDP، همواره ارتقاء یافته است. برای نمونه در گزارش سال ۲۰۱۸، رتبه ایران بالاتر از برخی کشورهای منطقه چشم‌انداز (ترکیه، لبنان، اردن)، اقتصادهای شمال آفریقا (تونس)، کشورهای بریکس (چین و برزیل) قرار دارد و در گزارش سال ۲۰۲۰ همین موقعیت تقریباً حفظ شده است. در جستار پیش رو به طور متمرکز، ابعاد گزارش‌های ملل متحد درباره شاخص توسعه انسانی و درباره ایران را با تأکید بر گزارش ۲۰۲۰ مرور کنیم:

نمودار ۱: روند شاخص توسعه انسانی در ایران در دوره زمانی ۱۹۹۰-۲۰۲۰

منبع: گزارش‌های توسعه انسانی ملل متحد، ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۰، پردازش شده در گزارش

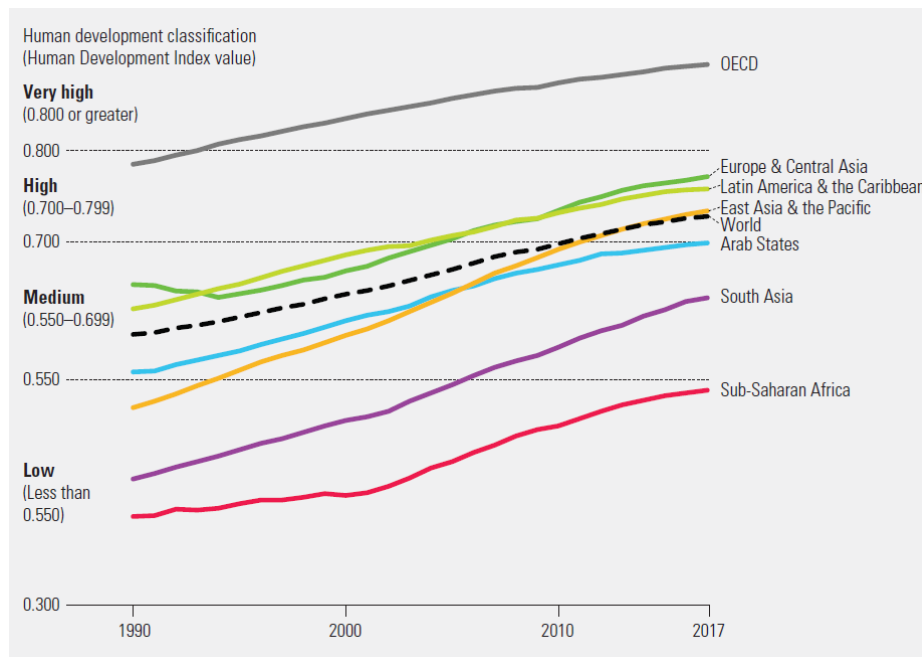
۱-۱- روند شاخص توسعه انسانی ۱۹۹۰-۲۰۱۸ و گروه‌بندی کشورها

گزارش، توسعه انسانی سال ۲۰۲۰ را برای ۱۸۹ کشور و قلمرو سرزمینی با داده‌های سال ۲۰۱۹ ارائه کرده است. با توجه به شاخص توسعه انسانی و از میان همه کشورها، ۶۶ کشور در گروه توسعه انسانی خیلی بالا، ۵۲ عدد در گروه توسعه انسانی بالا، ۳۶ کشور در گروه توسعه انسانی متوسط و تنها ۳۲ کشور در رده توسعه انسانی پایین قرار دارند (نگاه کنید به: جدول A7.1، گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۲۰: ۲۶۰-۲۵۵). این در حالی است که در گزارش سال ۲۰۱۰، تعداد کشورهای گروه توسعه انسانی پایین ۴۹ عدد بود.

پنج کشور بالا در رده‌بندی ۲۰۲۰ عبارتند از: نروژ، ایرلند، سوئیس، هنگ‌کنگ (۰٫۹۳۸) و ایسلند. پنج کشور پایین در این رده‌بندی نیز برونی، سودان جنوبی، چاد، جمهوری آفریقای مرکزی و نیجر هستند. بیشترین افزایش رتبه در سال‌های ۲۰۱۲ تا ۲۰۱۹ مربوط به ایرلند با ۱۳ پله صعود است و کشورهای بوتسوانا و ترکیه ۸ پله ترقی کرده‌اند. ایران نیز در گزارش سال ۲۰۱۸، نسبت به سال قبل جهش ۹ پله‌ای داشت و از این حیث بهترین موقعیت را در سه دهه گذشته به دست آورد. در گزارش سال ۲۰۲۰ نیز، رتبه ایران عدد ۷۰ است که هنوز در گروه توسعه انسانی بالا قرار دارد و نتوانسته به گروه توسعه انسانی خیلی بالا صعود کند.

با نگاهی به گذشته و سه دهه اخیر، تمام مناطق و گروه‌های توسعه انسانی پیشرفت اساسی داشته‌اند. شاخص توسعه انسانی جهانی در سال ۲۰۱۹، ۰٫۷۲۴ است که نسبت به ۰٫۵۹۸ در سال ۱۹۹۰، ۲۱٫۵ درصد ترقی داشته است. مردم در سراسر جهان طول عمر بیشتری دارند، بهتر آموزش می‌بینند و فرصت‌های معیشتی بیشتری دارند. میانگین طول عمر در هفت سال اخیر بیشتر از سال ۱۹۹۰ بوده و بیش از ۱۳۰ کشور در آموزش ابتدایی ثبت نام جهانی دارند. همانطور که نمودار ۱ نشان می‌دهد پیشرفت در شاخص توسعه انسانی از سال ۱۹۹۰ به بعد، مداوم نبوده است. برخی از کشورها از چرخه‌های واگشتی حاصل از تضادهای ساختاری، روندهای اپیدمیک یا بحران‌های اقتصادی رنج برده‌اند. برای مثال در دهه ۱۹۹۰، تعدادی از کشورهای اروپای شرقی و آسیای مرکزی از فروپاشی اتحاد شوروی متضرر شدند. اما در مجموع در سه دهه اخیر پیشرفت مهمی در این شاخص صورت گرفته است، به‌خصوص گروه توسعه انسانی پایین که به میزان ۴۶٫۶ درصد نسبت به سال ۱۹۹۰ رشد داشته‌اند (نگاه کنید به: نمودار ۲).

نمودار ۲: روند شاخص توسعه انسانی در دوره ۲۰۱۸-۱۹۹۰ و گروه‌بندی کشورها

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۲۰۱۸

توضیحات:

- ۱- پیشرفت این شاخص در یک روند سه دهه‌ای محرز است (نمودار خط چین-world).
- ۲- به‌رغم پیشرفت در شاخص توسعه انسانی از سال ۱۹۹۰، برخی از کشورها از چرخه‌های واگشتی حاصل از تضادهای ساختاری، روندهای اپیدمیک یا بحران‌های اقتصادی متضرر شدند از جمله: اروپای شرقی و آسیای مرکزی (Europe¢ral asia)، آفریقای زیر صحرای (sub-saharan africa).
- ۳- کشورهای OECD روندی مداوم را طی کرده‌اند، اما رشد بالاتر مربوط به کشورهای شرق آسیا و پاسیفیک است (نمودار زرد-East Asia& Pacific).
- ۴- از سال ۲۰۱۰ به بعد بیشترین روند کاهشی این شاخص در میان دولت‌های عرب (Arab States) و آمریکای لاتین (Latin America&Caribbean) که درگیر پیکره‌بندی اقتصادی خود با بازار جهانی است؛ دیده می‌شود.
- ۵- این نکته را باید اضافه کرد که در سال ۲۰۲۰ وضعیت شاخص توسعه انسانی متأثر از کووید-۱۹ است که درآمد سرانه کاهش یافته؛ هرچند به لحاظ آلودگی محیطی وضعیت از همیشه بهتر است.

۱-۲- موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی بر مبنای داده‌های سری زمانی در دوره ۱۹۹۰-۲۰۲۰

شاخص توسعه انسانی برای ایران در سال ۲۰۱۹، عدد ۰,۷۸۳ که ایران را در رتبه ۶۰ از ۱۸۹ کشور قرار می‌دهد؛ البته نسبت به سال ۲۰۱۷ و عدد ۰,۷۹۸ ایران را در رتبه ۶۰ قرار داد که روندی رو به کاهش دارد و بخش زیادی از آن به دلیل شرایط کووید-۱۹ و افت درآمدی همه کشورها از جمله ایران و نیز عدم قطعیت داده‌ها است. بین سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۹ رتبه ایران از ۰,۵۷۷ به ۰,۷۸۳ رسیده و افزایش ۳۸ درصدی دارد. جدول ۱، وضعیت ایران را در هر یک از نماگرهای شاخص توسعه انسانی در دوره ۱۹۹۰-۲۰۱۹ نشان می‌دهد. در این دوره امید به زندگی در بدو تولد ۱۲,۴ درصد، میانگین سال‌های آموزش ۵,۶ درصد و سال‌های مورد انتظار آموزش ۵,۷ درصد افزایش یافته است. در زیرشاخص GNI per capita نیز بین سال‌های ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۷ افزایش دیده می‌شود، البته در مقاطعی چون سال ۲۰۱۹ کاهش محسوس است. از میان زیرشاخص‌های تشکیل‌دهنده توسعه انسانی در دوره زمانی مورد نظر، بیشترین رشد مربوط به امید به زندگی و در مرتبه بعد از آموزش است؛ اما رشد زیرشاخص تولید ناخالص داخلی سرانه بطئی و پایین‌تر از بقیه زیرشاخص‌ها است.

جدول ۱: روند شاخص HDI در ایران بر مبنای داده‌های سری زمانی

دوره	امید به زندگی در بدو تولد (Life expectancy at birth)	سال‌های مورد انتظار تحصیل (Expected years of schooling)	میانگین سال‌های تحصیل (Mean years of schooling)	تولید ناخالص داخلی سرانه (GNI per capita)	شاخص توسعه انسانی (HDI value)
۱۹۹۰	۶۳,۸	۹,۲	۴,۲	۱۱۴۲۰	۰,۵۷۷
۱۹۹۵	۶۸,۳	۱۱,۱	۵,۳	۱۲۵۳۹	۰,۶۴۰
۲۰۰۰	۷۰,۱	۱۱,۶	۶,۲	۱۳۱۲۶	۰,۶۷۰
۲۰۰۵	۷۱,۹	۱۱,۴	۷	۱۵۵۸۹	۰,۶۹۵
۲۰۱۰	۷۳,۹	۱۳,۱	۹	۱۷۹۴۶	۰,۷۵۵
۲۰۱۵	۷۵,۷	۱۴,۹	۹,۸	۱۶۵۳۷	۰,۷۸۹
۲۰۱۶	۷۶	۱۴,۹	۹,۸	۱۸۵۴۴	۰,۷۹۶
۲۰۱۷	۷۶,۲	۱۴,۹	۹,۸	۱۹۱۳۰	۰,۷۹۸
۲۰۱۹	۷۶,۷	۱۴,۸	۱۰,۳	۱۲۴۴۷	۰,۷۸۳

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۰

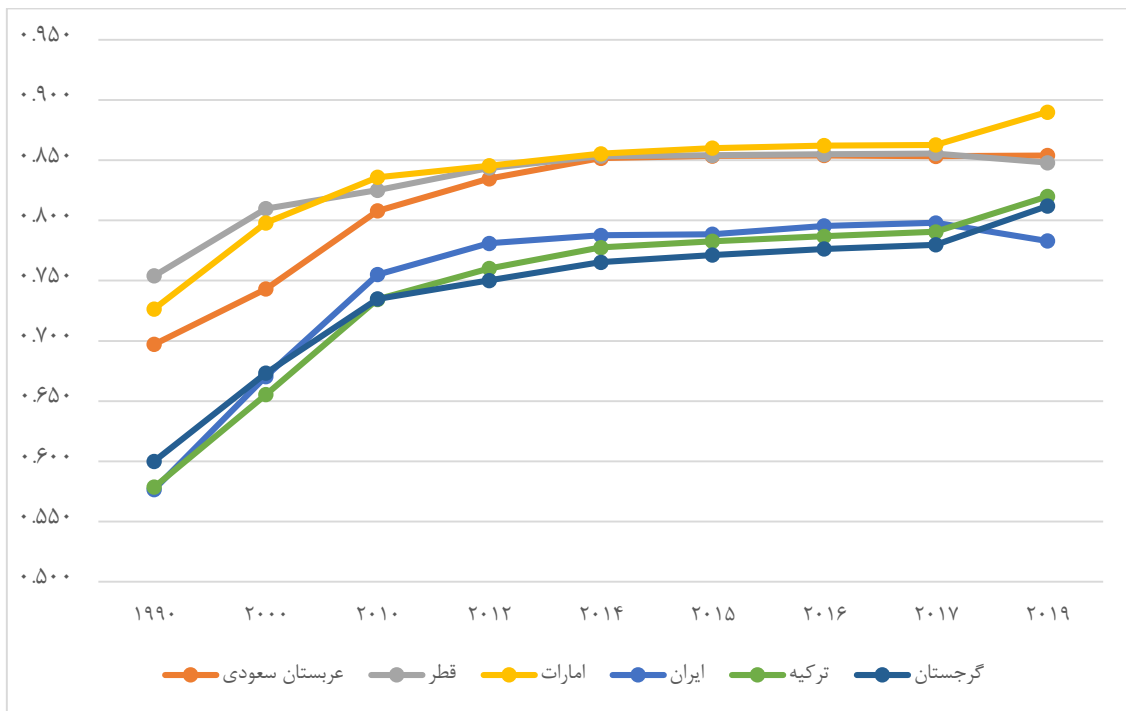
۱-۳- موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی در دوره ۱۹۹۰-۲۰۲۰ در مقایسه با کشورهای

چشم‌انداز، اقتصادهای نوظهور و کشورهای OECD

برای درک بهتر وضعیت ایران، در این شاخص روند ایران با سایر دولت‌های توسعه‌گرا و اقتصادهای نوظهور و کشورهای OECD نیز باید مقایسه شود تا ارزیابی کاملی از وضعیت ایران داشته باشیم. این کار در نمودارهای شماره ۳، ۴ و ۵ انجام شده است.

نمودار ۳ ایران را در دوره ۱۹۹۰-۲۰۱۷ با کشورهای رقیب در منطقه چشم‌انداز مقایسه می‌کند. مطابق این نمودار هرچند ایران رتبه بالاتری نسبت به ترکیه، گرجستان و غیره دارد؛ اما هنوز با رقبای اصلی یعنی عربستان، امارات، قطر فاصله دارد. هرچند این فاصله به سرعت به‌خصوص در یک دهه اخیر کاهش یافته است.

نمودار ۳: وضعیت ایران در شاخص توسعه انسانی در مقایسه با کشورهای رقیب در منطقه چشم‌انداز (۱۹۹۰-۲۰۱۹)

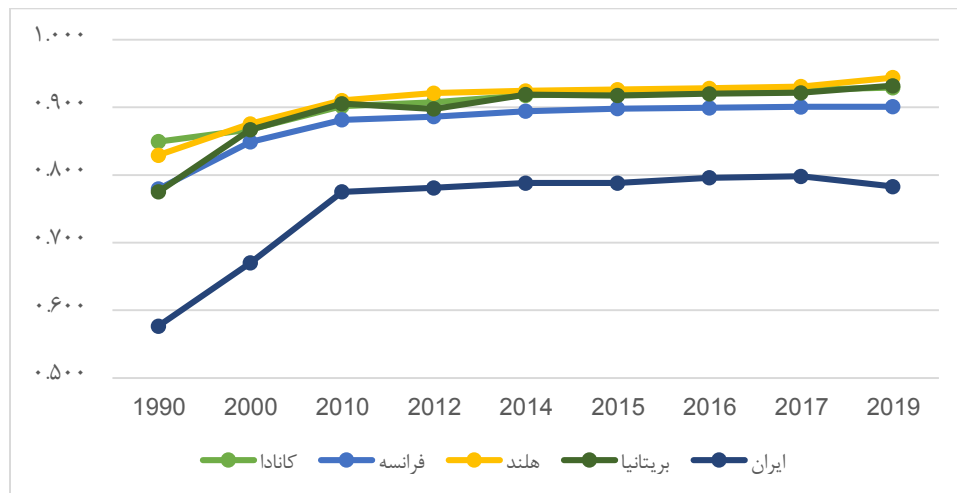

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۰

همچنین مطابق نمودار ۴، این نسبت به اقتصادی نوظهور (کشورهای عضو بریکس) و دولت‌های توسعه‌گرای جدید (از جمله: برزیل و مالزی) وضعیت مطلوبی دارد؛ اما فاصله ایران با کشورهای OECD به‌طور معنی‌داری بالاست (نگاه کنید به نمودار ۵). کشورها OECD دهه‌های متمادی یک گذار مداوم اقتصادی را دل‌مشغول اولویت‌های رفاهی و خدمات بخش عمومی را پشت سر گذارده‌اند و پیکره‌بندی توسعه اقتصادی و زیرساخت‌ها در این کشورها تثبیت شده است؛ اما درباره مقایسه ایران با اقتصادهای نوظهور و دولت‌های توسعه‌گرای جدید،

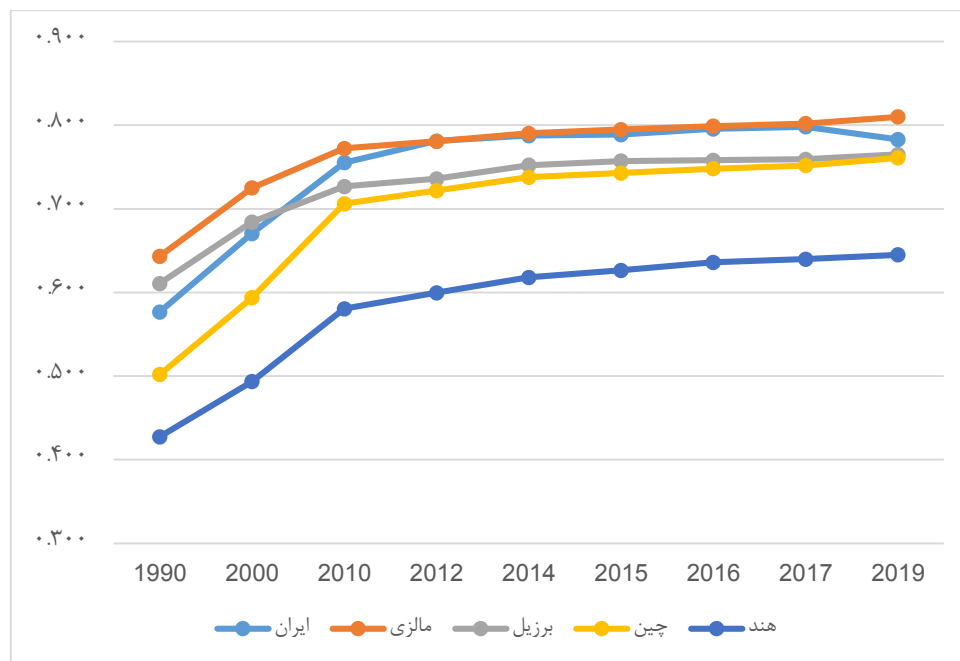
تحلیل غالب این است که در کشورهای نوظهور اولویت صنعتی شدن سریع و تقدم زیرساخت‌ها بر خدمات حوزه رفاهی- اجتماعی و توسعه آموزشی محرز است و این کشورها ابتدا درصد ارتقای وضعیت اقتصادی خود هستند تا اولویت بخشیدن به ارزش‌های فرهنگی و خدمات آموزشی. جمعیت بالا و سطح پایین توسعه یافتگی مزید بر علت است.

نمودار ۴: وضعیت ایران در شاخص توسعه انسانی در مقایسه با کشورهای OECD (۱۹۹۰-۲۰۱۹)

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۰

نمودار ۵: مقایسه ایران با اقتصادهای نوظهور و دولت‌های توسعه‌گرای جدید

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۰

۲- مختصات گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ و خطوط اصلی آن

۲-۱- خطوط اصلی گزارش ۲۰۲۰

خطوط اصلی گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ در شکل ۱ خلاصه شده است. همانگونه که ملاحظه می‌شود تجدید نظر در مفهوم توسعه انسانی برای دوره آنتروپوسن (عصر بشر)، سازوکارهای جدید توسعه انسانی و جستجوی مقیاس‌های جدید برای شاخص توسعه انسانی، در واقع خطوط اصلی گزارش اخیر ملل متحد است. گزارش ۲۰۲۰ در آغاز تأکید دارد که ما در یک برهه بی‌سابقه از تاریخ بشریت و تاریخ سیاره زمین قرار داریم که آثرهای خطر برای جوامع ما و کره زمین به صدا درآمده است، البته همه ما می‌دانیم این آثرها مدت‌ها است که به صدا درآمده‌اند. این واقعیت که شیوع و همه‌گیری کووید-۱۹ جدیدترین پیامد دلخراش عدم تعادل‌های زیست‌محیطی است، بر کسی پوشیده نیست. مدت‌ها است که دانشمندان هشدار داده‌اند عوامل بیماری‌زای ناشناخته بیشتر به خاطر تعاملات بین انسان‌ها، احشام و حیات‌وحش ظهور پیدا می‌کنند، تعاملاتی که مدام از نظر اندازه و شدت در حال افزایش است و این تعاملات در نهایت بر نظام‌های زیست‌محیطی محلی آن قدر فشار وارد می‌کنند که باعث انتشار ویروس‌های دهشتناک می‌شوند. کووید-۱۹ شاید جدیدترین ویروسی باشد که یک چنین انتشار سریع را داشته است، اما اگر دست از سر طبیعت برنداریم و فشار بر آن را کم نکنیم، شاید این آخرین ویروس نباشد.

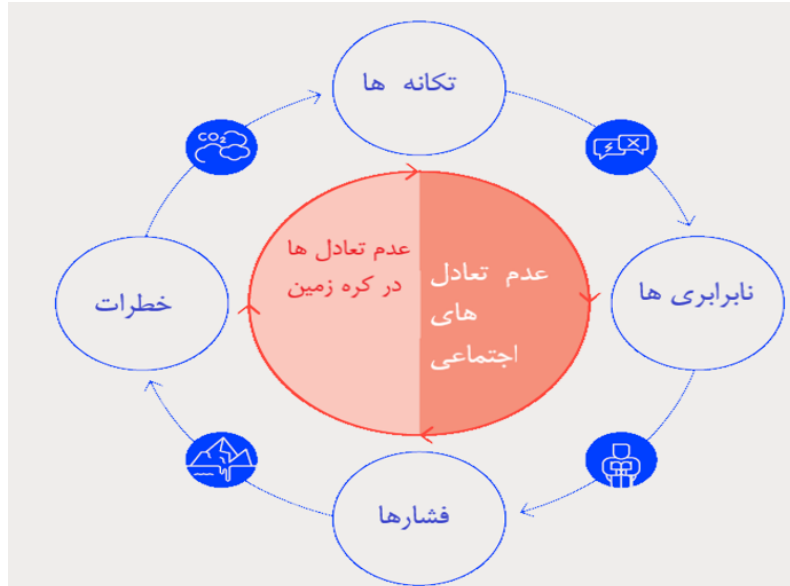
شکل ۱: خطوط اصلی توسعه انسانی در گزارش ملل متحد ۲۰۲۰

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۲۰۲۰

گزارش در ادامه تأکید کرده خطر زیست محیطی کره زمین را تهدید می کند و فشاری که بشر با ایجاد آلاینده ها بر کره زمین وارد می کند، در نهایت به خود او و جوامع انسانی برگردانده می شود. عدم توازن زیست محیطی به صورت عدم توازن اجتماعی در جامعه ظاهر می شود. امروز تعاملات اجتماعی (درون گروهی و میان گروهی) در کشورها کاهش پیدا کرده و در مقابل، بی ثباتی اجتماعی در حال افزایش است. در یک چنین شرایطی، ساماندهی اقدام جمعی، جهت مقابله با مسائل اجتماعی نظیر همه گیری کووید-۱۹ و تغییرات آب و هوایی مشکل شده است. بنابراین، در هر جامعه ای انتخاب های انسانی بر اساس ارزش ها و اهداف نهادها شکل می گیرد و لذا عدم تعادل های زیست محیطی زمین با عدم تعادل های اجتماعی، ارتباط تنگاتنگ پیدا می کند (نگاه کنید به: شکل ۲).

شکل ۲: چرخه اهریمنی عدم تعادل‌های زیست‌محیطی و اجتماعی

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۲۰۲۰

مسئله اصلی گزارش ۲۰۲۰ این است که چارچوب‌های ارزشی و نهادی موجود در جامعه، مانع اصلی در درک صحیح این مسائل و هم در حل آن‌ها است. انعطاف‌ناپذیری‌های ارزشی و نهادی موجود در جامعه خود ناشی از انتخاب‌های گذشته ما است. از این‌رو لازم است منبعی که این ارزش‌ها و نهادها از آن تغذیه می‌شوند، مورد بررسی نقادانه قرار گیرد؛ در این صورت است که می‌توان راه را برای تحقق اهداف توسعه پایدار ۲۰۳۰ هموار کرد. رویکردهای توسعه انسانی، رشد اقتصاد را بیشتر به‌عنوان وسیله‌ای برای توسعه انسانی معنا می‌کند تا هدف توسعه انسانی. هرچند منابع مادی برای انسان جهت ارتقای جایگاه اجتماعی و فرصت‌ها مهم است، اما توزیع این منابع در بین ممالک جهان و انسان‌ها هم مهم است. به همین خاطر گنجاندن درآمد سرانه در شاخص توسعه انسانی لحاظ شده است. دو عامل دیگر لحاظ شده در شاخص توسعه انسانی، یعنی امید به زندگی و تحصیل سواد نیز بسیار مهم است. این دو عامل، برخلاف عامل رشد اقتصادی یا درآمد سرانه، تنها به‌عنوان وسیله برای توسعه انسانی مطرح نیستند؛ بلکه نتیجه توسعه انسانی تلقی می‌شوند. باور اصلی در توسعه انسانی توجه به ارزش‌هایی است که انسان‌ها برای آن قائل هستند. این ارزش‌ها حکم تابلوی راهنما در برنامه توسعه انسانی را دارند. از این‌رو چالشی که اکنون باید با آن مواجه شویم این است که در فرایند توسعه انسانی نباید به مردم به‌عنوان معلول بلکه به‌عنوان عامل نگاه شود و این نکته در واقع مضمون اصلی گزارش توسعه انسانی سال ۲۰۲۰ است.

مع الوصف، در توسعه انسانی باید به دو عامل مهم دیگر توجه شود: عامل اول، نقش عاملیت انسان است (فرصت مشارکت او در تصمیم‌سازی و انتخاب تصمیمات مطلوب) و عامل مهم دوم، ارزش‌ها است (توجه به ارزش‌هایی که برای انسان دارای بالاترین مرتبه اهمیت است). در ایفای این دو نقش، انسان باید در تعاملات خود با طبیعت

و مدیریت کره زمین مشارکت مسئولانه تری داشته باشد. گزارش تأکید دارد که ارزش‌های زیست‌محیطی اکنون بیشتر مورد توجه جوامع انسانی قرار گرفته است. نهضت عدالت زیست‌محیطی اکنون در جهت احقاق حقوق اقشار در حاشیه قرار گرفته، فعال شده است. واقعیت‌های جدید نظیر آلودگی آب‌وهوا که با سرعت و در مقیاس بی‌سابقه زندگی را بیشتر برای این گروه سخت کرده است در کانون توجه این نهضت قرار دارد. عدالت اجتماعی و مسئولیت‌های بین‌نسلی اکنون دریچه‌ای برای پرداختن به الزامات توسعه پایدار باز کرده است.

در دوره آنتروپوسن دیگر نباید فکر کرد که مردم می‌توانند نسبت به محیط‌زیست جهانی بیگانه و بی‌تفاوت باشند، هر یک از ما در فضای اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی در تعامل با یکدیگر زندگی می‌کنیم. از این رو انسان‌ها باید از دریچه نگاه فردی به مسائل زیست‌محیطی جهان توجه کنند و نه از زاویه دید ساختارهای نهادی که در قالب بخش‌های مختلف سازمان داده شده‌اند. در ساختارهای موجود هر رویکرد توسعه‌ای بدون رعایت هیچ قید و نظمی پذیرفته می‌شوند؛ بنابراین، الگوی توسعه انسانی در قالب ساختارهای نهادی موجود به بیراهه کشانده خواهد شد. اگر امروز تغییرات شدید آب‌وهوایی در کره زمین مایه نگرانی ما شده است، باید از انتشار گازهای گلخانه‌ای همراه با سایر آسیب‌ها و فشارهایی که انسان بر این کره خاکی وارد می‌کند دوری کنیم؛ زیرا تشدید آن به مثابه ریختن نفت روی آتش است. با بی‌توجهی به این مسائل به بی‌ثبات‌تر شدن شرایط زیست‌محیطی جهان بیشتر دامن می‌زنیم. باید اقدام جمعی در جهت اصلاح رفتار خودمان صورت دهیم که ضمن گسترش دامنه آزادی عمل انسان، موجب کاهش فشارهای زیست‌محیطی بر کره زمین شویم.

خلاصه اینکه، در دوره آنتروپوسن باید این فکر را از ذهن دور کنیم که بین مردم و سیاره زمین رابطه‌ای وجود ندارد. در دوره‌ای، اندکی بیش از یک دهه، جهان شاهد بحران‌هایی مانند بحران مالی جهانی، بحران آب‌وهوایی، بحران نابرابری و بحران کووید-۱۹ بوده است. همه این بحران‌ها نشان داده‌اند که تاب‌آوری نظام سیاره زمین در حال شکست است. کاستن از فشارهای زیست‌محیطی بر سیاره زمین مستلزم این است که ما درک درستی از توانایی کره زمین و جو آن در تأمین نیازهای تمام موجودات زنده داشته باشیم، نیازهایی که ما برای خود تضمین شده فرض می‌کنیم مثل هوا برای نفس کشیدن. خوشبختانه جو کره زمین تجدید شده و خالی از اکسیژن نمی‌شود. باید از نحوه استفاده جوامع انسانی از انرژی و سایر مواد، تجدیدپذیری و قابلیت بازیافتی آنها درک درستی داشته باشیم. بنابراین، توسعه انسانی مبتنی بر حفظ محیط‌زیست می‌تواند ما را در مقابله با سه چالش اصلی در دوره آنتروپوسن کمک کند: ۱- کاهش آلودگی آب‌وهوایی و انطباق با شرایط تغییرات جوی، ۲- حفاظت از تنوع گونه‌های زیستی و ۳- تضمین آسایش زندگی برای همه. توسعه انسانی مبتنی بر ملاحظات زیست‌محیطی به این معنا است که بتوانیم نظام‌های اجتماعی و اقتصادی خود را در قالب نظام‌های زیست‌محیطی و آب‌وهوایی بگنجانیم تا بر این اساس بتوانیم مسائل اقتصادی و اجتماعی را هم‌زمان با رعایت ملاحظات زیست‌محیطی حل کنیم.

۲-۲- پیشنهاد شاخص جدید توسعه انسانی تعدیل شده

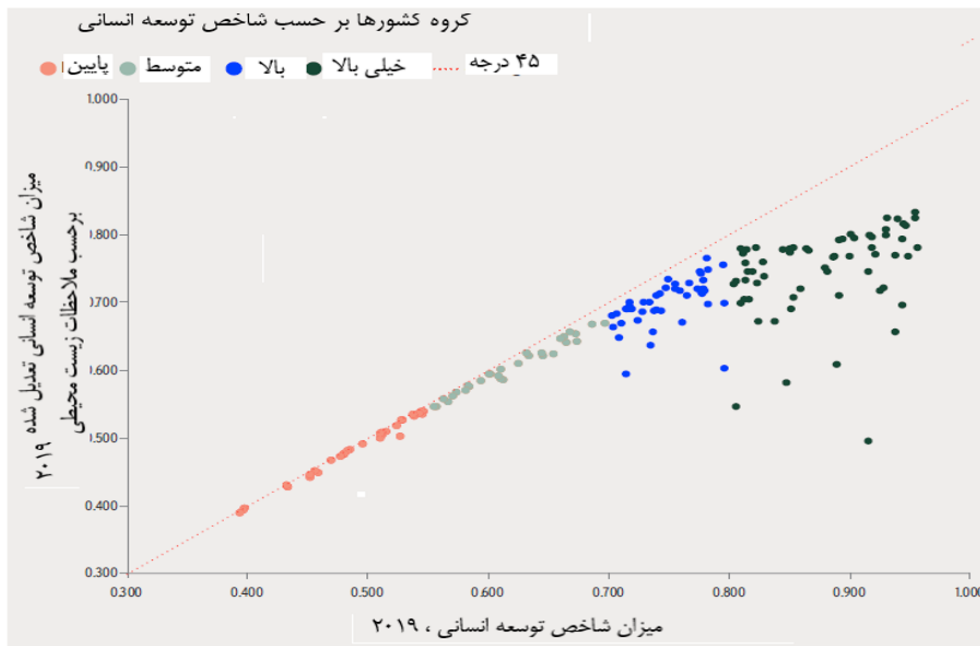
بر مبنای ملاحظات فوق، گزارش توسعه انسانی ملل در سال ۲۰۲۰ که یک برهه زمانی خطیر در شرایط پاندمی کووید-۱۹ و مقطع تغییر دهه است، با دخالت دادن ملاحظات زیست‌محیطی، تعدیلاتی را در محاسبه شاخص توسعه انسانی صورت داده است تا دورنمای توسعه انسانی در دوره آنتروپوسن بهتر به تصویر کشیده شود. توضیح اینکه، گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ به ایجاد یک مجموعه اطلاعاتی جدید همت گماشته است و متغیر درآمد را در شاخص توسعه انسانی برحسب ملاحظات زیست‌محیطی مورد تعدیل قرار داده تا اثرات انتشار دی‌اکسید کربن- که به صورت هزینه‌های اجتماعی و از بین رفتن ثروت طبیعی روی زمین ظاهر می‌شود- را در محاسبه شاخص توسعه انسانی لحاظ کند. البته در ادامه توضیح داده که با معرفی شاخص جدید قصد ندارد که تعدیلات هنجاری را به کشورها تحمیل کند. اما در عوض هر کشوری با کمک این شاخص می‌تواند در طی زمان و در مقایسه با سایر کشورها نسبت به پیشرفت خود در حوزه توسعه انسانی مبتنی بر ملاحظات زیست‌محیطی، درک و تجربه بهتری پیدا کند و انگیزه بیشتری در جهت ارتقاء سطح این شاخص در خود ایجاد کند. اما کشورها برای توسعه انسانی مبتنی بر توانایی‌ها، فرصت‌های زیادی دارند و در عین حال می‌توانند از فشارهای زیست‌محیطی بر زمین بکاهند. وقتی عامل (انسان) و ارزش‌ها باهم یکی شوند، فرصت‌ها برای افزایش توانایی‌ها بسیار بیشتر می‌شود.

بنابراین شاخص توسعه انسانی جدید^۱ شاخصی است که در آن میزان سرانه انتشار دی‌اکسید کربن لحاظ شده است. با لحاظ کردن این تعدیل، در گروه کشورهای دارای شاخص توسعه انسانی پایین، شاخص PHDI اندکی کاهش یافته است. ولی در گروه کشورهای بالا و خیلی بالا، شاخص جدید توسعه انسانی افت قابل توجهی را نشان می‌دهد که بیانگر انتشار زیاد دی‌اکسید کربن در این کشورها است. لذا می‌توان نتیجه گرفت که توسعه در این گروه کشورها به طرق مختلف بر سیاره تأثیر منفی داشته است (نگاه کنید به: نمودار ۶).

خوشبختانه کشورها به طرق مختلف می‌توانند توسعه انسانی مبتنی بر توانایی‌ها را همراه با کاهش فشارهای زیست‌محیطی دنبال کنند. وقتی عامل انسان و ارزش‌ها با هم در یک‌جهت فعال شوند، فرصت‌ها برای بسط دامنه آزادی‌های انسانی زیاد و در عین حال از فشار زیست‌محیطی بر زمین کاسته می‌شود. جدول ۲ وضعیت کشورها را از نظر شاخص توسعه انسانی و شاخص تعدیل شده نشان می‌دهد. این جدول که معرف پنج کشور قرار گرفته در هر کدام از چهار رده توسعه انسانی (خیلی بالا، بالا، متوسط و پایین) است، شاخص توسعه انسانی تعدیل شده برای اکثر کشورها (به‌غیر از دو کشور ایرلند و سوئیس) به سمت پایین تعدیل شده است. در سال ۲۰۱۹، رتبه ایران در بین ۱۸۹ کشور جهان از نظر شاخص توسعه انسانی ۷۰ بوده است. رتبه ایران بر مبنای شاخص توسعه انسانی تعدیل شده ۱۲ پله به سمت پایین تعدیل شده است که در مقایسه با گروه کشورهای اول و دوم، کمترین تعدیل را نشان می‌دهد.

1. Planetary pressures-adjusted HDI (PHDI)

نمودار ۶: وضعیت کشورها در شاخص توسعه انسانی تعدیل شده بر مبنای ملاحظات زیست محیطی در سال ۲۰۱۹

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۲۰۲۰

جدول ۲: وضعیت کشورها را از نظر شاخص توسعه انسانی و شاخص تعدیل شده در سال ۲۰۱۹

HDI RANK	Human Development Index (HDI)		Planetary pressures-adjusted HDI (PHDI)		Adjustment factor for planetary pressures	SDG 9.4 Carbon dioxide emissions per capita (production)		SDG 8.4, 12.2 Carbon dioxide emissions (production) index		
	Value	Value	Difference from HDI value (%)	Difference from HDI rank		Value	(tonnes)	Value	(tonnes)	
	2019	2019	2019	2019*		2019	2018	2018	2017	
Very high human development										
1	Norway	0.957	0.781	18.4	-5	0.816	8.3	0.881	37.9	0.752
2	Ireland	0.955	0.833	12.8	1	0.872	8.1	0.884	21.5	0.859
3	Switzerland	0.955	0.825	13.6	0	0.864	4.3	0.938	32.1	0.790
4	Hong Kong, China (SAR)	0.949	-	-	-	-	5.9	0.936	-	-
4	Iceland	0.949	0.768	19.1	-26	0.809	10.8	0.846	34.8	0.772
High human development										
67	Seychelles	0.796	0.699	12.2	-13	0.879	6.7	0.903	22.3	0.854
67	Trinidad and Tobago	0.796	0.603	24.2	-54	0.758	31.3	0.552	5.6	0.963
69	Albania	0.795	0.756	4.9	28	0.951	1.6	0.977	11.4	0.925
70	Cuba	0.783	0.749	4.3	27	0.957	2.5	0.964	7.8	0.949
70	Iran (Islamic Republic of)	0.783	0.698	10.9	-12	0.891	8.8	0.874	14.1	0.908
Medium human development										
120	Kyrgyzstan	0.697	0.669	4.0	11	0.960	1.6	0.977	8.7	0.943
121	Morocco	0.686	0.668	2.6	11	0.974	1.8	0.974	3.9	0.975
132	Guyana	0.682	-	-	-	3.1	0.955	-	-	-
123	Iraq	0.674	0.642	4.7	3	0.953	5.3	0.924	2.8	0.982
124	El Salvador	0.673	0.654	2.8	8	0.972	1.1	0.984	6.3	0.959
Low human development										
57	Mauritania	0.546	0.539	1.3	1	0.987	0.6	0.991	2.5	0.984
58	Benin	0.545	0.535	1.8	-1	0.988	0.6	0.991	4.4	0.971
59	Uganda	0.544	0.539	0.9	3	0.998	0.1	0.998	2.5	0.983
60	Rwanda	0.543	0.537	1.1	2	0.989	0.1	0.999	3.1	0.980
61	Nigeria	0.539	0.532	1.3	0	0.987	0.6	0.991	2.7	0.982

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۲۰۲۰

در نهایت اینکه، شاخص توسعه انسانی را می‌توان بر اساس ملاحظات مختلفی تعدیل کرد. ملاحظاتی همچون برابری انسان‌ها از نظر درآمدی، جنسیتی، آموزشی و ملاحظات زیست‌محیطی از جمله موارد مهمی است که گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ به آنها پرداخته است. جدول ۳ شاخص توسعه انسانی تعدیل شده را برحسب نابرابری درآمدی، جنسیتی و آموزشی نشان می‌دهد. شاخص مذکور در مورد ایران سه پله به سمت بالا تعدیل

شده است که نشان‌دهنده پیشرفت در زمینه برقراری فرصت‌های برابر برای افراد جامعه است. در حالی که شاخص مذکور برای کشور ترکیه ۱۱ پله کاهش را نشان می‌دهد. طبق گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰، نرخ رشد شاخص توسعه انسانی در ایران از سال ۱۹۹۰ تا ۲۰۱۹ در فواصل زمانی مختلف مثبت بوده، تأییدی بر یافته‌های بخش ۱ این گزارش که طبق آن، موقعیت ایران در طول سه دهه گذشته صعودی است.

جدول ۳: موقعیت ایران در شاخص توسعه انسانی تعدیل شده برحسب نابرابری در مقایسه با کشورهای منتخب در ۲۰۱۹

کشورها	شاخص توسعه انسانی		شاخص توسعه انسانی تعدیل شده برحسب نابرابری‌ها		
	رتبه	امتیاز	کاهش امتیاز شاخص (درصد)	تغییر رتبه شاخص	امتیاز
ایران	۷۰	۰,۷۸۳	۱۱,۵	۳	۰,۶۹۳
ترکیه	۵۴	۰,۸۲۰	۱۶,۷	-۱۱	۰,۶۸۳
عربستان	۴۰	۰,۸۵۴	۰	۰	۰
کویت	۶۴	۰,۸۰۵	۰	۰	۰
آسیای جنوب شرقی	-	۰,۷۴۷	۱۶,۹		۰,۶۲۱
سری زمانی- ایران	۱۹۹۰-۲۰۰۰	۲۰۰۰-۲۰۱۰	۱۹۹۰-۲۰۱۹		۲۰۱۰-۲۰۱۹
نرخ رشد (درصد)	۱,۵۴	۱,۲۱	۱,۱۳		۰,۶

منبع: گزارش توسعه انسانی ملل متحد، ۲۰۲۰

۳- مؤخره

گزارش توسعه انسانی ۲۰۲۰ ملل متحد و هم‌زمانی آن با رویداد کووید-۱۹، وضعیت بحرانی شاخص‌های توسعه و عدم قطعیت موجود، در یک زمان استثنایی چاپ شده است. ضمن اینکه سال ۲۰۲۰ سال تغییر دهه و یک لحظه گذار مهم از بابت تحولات کورنولوژیک و تأکید بر واژه آنتروپوسن (عصر بشر)، بر این وضعیت گذار است. مضافاً اینکه، با توجه به ارتقای شاخص توسعه انسانی در جهان در حال توسعه در سه دهه گذشته و هم‌زمان افزایش مشکلات محیطی و آلودگی‌های لاینحل سیاره‌ای در این گزارش تأکید ویژه بر تعدیل زیرشاخص‌های توسعه انسانی است.

بنابراین در این گزارش ابتدا روند ایران در شاخص توسعه انسانی در دوره ۱۹۹۰-۲۰۲۰ را با توجه به زیرشاخص‌ها و سپس در مقایسه با کشورهای رقیب منطقه چشم‌انداز، اقتصادهای نوظهور و کشورهای پیشرفته تحلیل کردیم. سپس مختصات و خطوط اصلی گزارش ۲۰۲۰ را برشمردیم و دغدغه‌های پس‌زمینه این متن را برشمردیم و به زمینه‌هایی پرداختیم که موجب شده سازمان ملل متحد در گزارش اخیر، پیشنهاد شاخص توسعه انسانی تعدیل شده برحسب ملاحظات زیست‌محیطی (PHDI) را مطرح کند تا نواقص موجود در این زمینه ترمیم شود.

شایان ذکر است ترجمه کامل این متن از سوی مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری در دستور کار قرار گرفته که امید می‌رود با انتشار جزئیات گزارش و در پرتو آمار و ارقام تطبیقی دورنمای توسعه انسانی در دوره جدید بهتر به تصویر کشیده شود.

منابع

- گزارش‌های «توسعه انسانی ملل متحد»، ۱۹۹۰ تا ۲۰۲۰.